

Ισμήνη Κριάρη - Κατράνη

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ (1915 - 46)

Ο Γεώργιος Καφαντάρης, πολιτικός με πληθωρική παρουσία και έντονη πολιτική δράση κατά το πρώτο ήμισυ του αιώνα μας, έζησε σε εποχή έντονων πολιτικών παθών, πολιτικών ανακατατάξεων και πολιτειακών μεταβολών¹. Η πολιτική φιλοσοφία που διείπε την καθόλου πολιτική δράση του χαρακτηρίζεται κυρίως από την προσήλωσή του στις αρχές του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, την πίστη του στις δημοκρατικές διαδικασίες και την πεποίθησή του για την ανάγκη συνεργασίας μεταξύ των Βαλκανικών κρατών. Η έρευνα των απόψεων και της δράσεώς του περιορίζεται σε τρεις θεματικές ενότητες: α) στις εξουσίες του Ανωτάτου Αρχοντος και στο καθεστωτικό πρόβλημα γενικότερα, β) στη λειτουργία και προστασία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και γ) στην οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας.

Οι εξουσίες του Ανωτάτου Αρχοντος - Καθεστωτικό

Ο Γεώργιος Καφαντάρης ήταν ο πρώτος Έλληνας πολιτικός του αστικού χώρου που στράφηκε κατά του θεσμού της βασιλείας. Στις συζητήσεις στη Βουλή, τον Αύγουστο του 1917, σχετικά με τη δυνατότητα ανακλήσεως του Β.Δ. διαλύσεως της Βουλής της 29.10.1915 και με την εν γένει στάση του βασιλέως

1. Για τη ζωή και τη δράση του Γ. Καφαντάρη βλ. γενικά Δ. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983.

Κωνσταντίνου στις δύο διαλύσεις της Βουλής του 1915², ο Καφαντάρης αναφέρθηκε εν εκτάσει στις σχετικές προνομίες του Στέμματος³ υπό καθεστώς κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και με εκπλήσσοσα παρρησία ανέπτυξε τις απόψεις του σχετικά με την αντισυνταγματική πρακτική του βασιλέως Κωνσταντίνου και με την ολέθρια επιρροή του θεσμού της βασιλείας στη δημόσια ζωή γενικότερα. Ενώ μέχρι τότε κανείς δεν είχε αμφισβητήσει την συμφώνως προς το Σύνταγμα πρώτη διάλυση της Βουλής της 18ης Απριλίου 1915, ούτε καν ο Ελευθέριος Βενιζέλος⁴, ο Καφαντάρης υποστήριξε ότι και τότε κύριο αίτιο της διαφωνίας ήταν η αξίωση του βασιλέως να έχει δική του πολιτική, ανεξάρτητη και αντίθετη από την πολιτική της υπεύθυνης κυβερνήσεως και να την επιβάλλει με τις προνομίες που «κατά τύποις» του αναγνωρίζονται από το Σύνταγμα⁵. Βαθύς γνώστης

2. Για το θεσμό της διαλύσεως της Βουλής, και ειδικότερα για τις δύο διαλύσεις του 1915, βλ. κυρίως Π. Τσίρης, *Ο θεσμός της διαλύσεως του Κοινοβουλίου*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1983, σ. 166 κ.ε.; επίσης Ν. Ρώτης, *Η διάλυση της Βουλής. Παραμορφώσεις του θεσμού στην Ελλάδα*, «Σάκκουλας», Βιβλιοθήκη Δημοσίου Δικαίου, τ. Ε', 1980.

3. Κατά το άρθρο 37, παρ. 2 του Συντάγματος του 1911 «[...] ο Βασιλεύς έχει τὸ δικαίωμα νὰ διαλύῃ τὴν Βουλὴν».

4. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 18η/10 Αυγούστου 1917 και 19η/11 Αυγούστου 1917, σ. 149 κ.ε. και 186 κ.ε., με τις αγορεύσεις των Ν. Στράτου, Ε. Βενιζέλου, Ι. Τσιριμώκου, Γ. Μπουσίου, Δ. Ράλλη κ.ά.

5. Συνεδρίασις 19η/11 Αυγούστου 1917, *ό.π.*, σ. 197: «Τὸ πρῶτο πλῆγμα κατὰ τοῦ πολιτεύματος κατηνέχθη διὰ τῆς ὑπουργικῆς κρίσεως, ἡ ὁποία ἐξερράγη τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1915, διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς νομίμου, τῆς κοινοβουλευτικῆς κυβερνήσεως τῆς χώρας, κρίσεως ἥτις σαφῆ εἶχεν τὴν ἔννοιαν, ὅτι ὁ ἀνεύθυνος παράγων προέβαλλεν τὴν ἀξίωσιν ὅτι ἐδικαιοῦτο νὰ ἔχῃ πολιτικὴν ἰδίαν, ἀνεξάρτητον καὶ ἀντίθετον πρὸς τὴν πολιτικὴν τῆς ὑπευθύνου Κυβερνήσεως καὶ τῆς πλειοψηφίας τῆς Βουλῆς, καίτοι ἐν ἁρμονίᾳ διατελοῦσης μετὰ τῆς δημοσίας γνώμης καὶ ὅτι ἐπὶ πλέον ἠδύνατο νὰ ἐπιβάλῃ τὴν πολιτικὴν ταύτην, διὰ τῆς ἐνασκήσεως προνομίων, αἵτινες κατὰ τύποις ἀπονέμονται εἰς τὸ Στέμμα διὰ τοῦ γράμματος τῶν Συνταγματικῶν διατάξεων».

της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, της λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών στον ευρωπαϊκό χώρο και των απόψεων των συγχρόνων του επιστημόνων σχετικά με την έκταση των προνομίων του Ανωτάτου Αρχοντος στο πολίτευμα της βασιλευομένης δημοκρατίας, ο Καφαντάρης αναδεικνύεται σε βασικό ομιλητή και καθορίζει με σαφήνεια την έκταση των βασιλικών αρμοδιοτήτων. Υποστηρίζει ότι, όπως προκύπτει από το συνδυασμό των σχετικών συνταγματικών διατάξεων «[...] οὐδὲν ἐκ τῶν ἀναγραφομένων ἐν τῷ Συντάγματι δικαιωμάτων τοῦ Στέμματος, οὐδεμία ἐκ τῶν προνομίων του ἀπονέμεται προσωπικῶς εἰς τὸν Βασιλέα, ἀλλὰ ἀνήκει εἰς τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν, τὴν Κυβέρνησιν δηλαδή, ἥτις εἶναι ἀπαύγασμα τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας»⁶. Επικαλείται τους συγγραφείς Φρήμαν, Μακώλαιη, Λόουελ, Κώρνεϋ, Ζιρών στο θέμα της διαφωνίας μεταξύ Ανωτάτου Ἀρχοντος και υπεύθυνης κυβερνήσεως ως προς την ακολουθητέα πολιτική και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Ανώτατος Ἀρχων δεν μπορεί παρά να αρκεσθεῖ στην έκφραση της αντιθέτου γνώμης, εφόσον η υπεύθυνη κυβέρνηση απολαύει της εμπιστοσύνης της Βουλῆς. Θεωρεῖ ότι, βάσει της μέχρι τούδε κοινοβουλευτικῆς πρακτικῆς ὑπὸ το Σύνταγμα του 1864 και των απόψεων της θεωρίας, η Βουλή μπορεί να διαλυθεῖ μόνο σε περίπτωση αδυναμίας σχηματισμοῦ βιώσιμης κυβερνήσεως και λόγω εικαζομένης ελλείψεως ἁρμονίας μεταξύ πλειοψηφίας και κυβερνήσεως αφενός και λαϊκῆς γνώμης αφετέρου: «Ἄν μεταχειρίζεται ὡς πρόσχημα ὁ Βασιλεὺς ἀνύπαρκτον διαφωνίαν Βουλῆς καὶ χώρας ἐν ἐπιγνώσει διατελῶν ὅτι ἡ Κυβέρνησις καὶ ἡ πλειοψηφία τῆς Βουλῆς ἔχει ὀπισθεν αὐτῆς ἀκεραίαν τὴν δημοσίαν γνώμην, ἡ κακόπιστος χρῆσις τῆς προνομίας τῆς διαλύσεως οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ καθαρὰ παραβίασις καὶ ἀναίρεσις τοῦ πολιτεύματος»⁷.

6. Στο ἴδιο, σ. 198

7. Στο ἴδιο, σ. 200. Προηγουμένως, στη σ. 198, ο Καφαντάρης ἔχει τονίσει τη σημασία των θεσμών για τη λειτουργία του πολιτεύματος: «Ἐδη-

Η συνταγματική θεωρία αλλά και η επακολουθήσασα πολιτική πρακτική δικαίωσαν τις απόψεις του Καφαντάρη. Όλοι σχεδόν οι συγγραφείς του Συνταγματικού Δικαίου, σύγχρονοι του ή μεταγενέστεροι, αναγνωρίζουν ότι οι διαλύσεις της Βουλής του 1915 ήταν αντίθετες προς τις αρχές του κοινοβουλευτικού συστήματος που καθιερώθηκε στη χώρα μας ήδη το 1875⁸. Στα δημοκρατικά Συντάγματα δε του 1925 (άρθρο 76 παρ. 2) και του 1927 (άρθρο 79 παρ. 2) ορίζεται ρητώς ότι ο πρόεδρος της

μιουργήθησαν ήδη και παρ' ήμιν συνθήκαι κοινοβουλευτικάι, ἔθιμα κοινοβουλευτικά, τὰ ὅποια ὑποχρεούμεθα νὰ σεβασθῶμεν. Διότι δὲν εἶναι τὰ ἔθιμα ταῦτα στοιχεῖα ἀστάθμητα και ὑδαρῆ, εἰς τὰ ὅποια ἕκαστος δύναται νὰ προσδώσῃ τὸ ἀρέσκον εἰς αὐτὸν σχῆμα· εἶναι πολιτικά ἀξιώματα, τὰ ὅποια ἔχουν νόμιμον και ἐπιτακτικὴν ἰσχύον».

8. Ο Ν. Σαρίπολος, *Ελληνικὸν Συνταγματικὸν Δίκαιον*, Αθήνα 1915, τ. Α', σ. 385 κ.ε., θεωρεῖ ὡς περίπτωση ἀσκήσεως τοῦ δικαιώματος τῆς διαλύσεως τῆ διαπίστωση ἀπὸ τὸν βασιλέα διαστάσεως μεταξύ Βουλῆς και λαϊκοῦ φρονήματος, ἐπισημαίνει ὁμως προφητικά ὅτι «[...] ὁ Βασιλεὺς δὲν δύναται νὰ προβῆ εἰς ἀλλεπαλλήλους διαλύσεις τῆς Βουλῆς, θέλων π.χ. νὰ διατηρήσῃ Ἰπουργεῖον ἀποδοκιμασθὲν ὑπὸ τῆς Βουλῆς και ὑπὸ τοῦ λαοῦ μετὰ τὴν διάλυσιν αὐτῆς, καθ' ὅσον ἡ τοιαύτη χρῆσις τοῦ δικαιώματος τῆς διαλύσεως θὰ ἀντέβαινε πρὸς τὴν κυριαρχίαν τοῦ λαοῦ». Τὴν ἀποψη αὐτὴ ὁ Σαρίπολος τῆ στηρίζει στὶς «Συνθήκες τοῦ Πολιτεύματος». Βλ. ἐπίσης G. D. Daskalakis, *Die Verfassungsentwicklung Griechenlands*, Jög, Bd 24 (1937), σ. 266 κ.ε., και ἐιδικότερα σ. 308· Α. Μάνεσης, *Αἱ ἐργνησεις τηρήσεως τοῦ Συντάγματος*, τ. Β', σ. 458, σημ. 73· Αθ. Ράικος, *Παραδόσεις Συνταγματικὸν Δίκαιον*, τ. Α', Αθήνα 1980, σ. 307· Γ. Παπαδημητρίου, *Η διάλυση τῆς πρώτης μεταδικτατορικῆς Βουλῆς*, 1979, σ. 19. Π. Τσίρης, *ὁ.π.*, σ. 166 κ.ε. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἀποψη τοῦ Α. Σβῶλου (*Συνταγματικὸν Δίκαιον*, τ. Α', «Πυρσός», Αθήνα 1934): «Διὰ τῶν ἐκλογῶν τῆς 1ης Νοεμβρίου 1920 ὁ λαὸς ἐκ τῶν ὑστέρων ἐφάνη δικαίως τὴν συνταγματικὴν ἐκδοχὴν τοῦ βασιλέως». Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Γ. Αναστασιάδης, *Ο διορισμὸς και ἡ παύσις τῆς Κυβερνήσεως στὴν Ελλάδα*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονικὴ 1981, σ. 103: «Τα ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1920 πολὺ δύσκολα θα μπορούσε κανεὶς νὰ τα συνδέσει με τὰ ὅσα συνέβησαν το 1915, ἀφαιρώντας 5 χρόνια μεστὰ ἀπὸ ἐσωτερικά και διεθνή πολιτικά, πολεμικά και κοινωνικά γεγονότα που μετέβαλαν ριζικά τὰ πλαίσια μέσα στα οποία τὸ ἐκλογικὸ σῶμα κλήθηκε νὰ ἐκδηλώσει τὴν πολιτικὴ του βούληση».

Δημοκρατίας δεν επιτρέπεται να διαλύει τη Βουλή «δὶς διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν», προφανῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀντικοινοβουλευτικῆς πρακτικῆς τοῦ Ἀνωτάτου Ἄρχοντος το 1915.

Με ἀφορμὴ τὴ συζήτηση γιὰ τὶς βασιλικὲς αὐθαιρεσίαις ὁ Καφαντάρης καταφέρεται ὄχι μόνον κατὰ τῆς δυναστείας ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς βασιλείας γενικότερα: «Οἱ κίνδυνοι ποὺ διέτρεξεν ἡ πατρίς μας δὲν προῆλθον μόνον ἐκ τοῦ προσώπου τοῦ βασιλέως ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ θεσμοῦ τῆς βασιλείας. Ἄς μὴν πλανώμεθα. Ὅπου ὑφίστανται βασιλεῖς τὰ λαϊκὰ δίκαια κινδυνεύουν. Οὐδεὶς λαός, ὅσον καὶ ἂν εἶναι προηγμένος πολιτικῶς, διατηρῶν τὸν θεσμὸν τῆς βασιλείας, δύναται νὰ εἶναι βέβαιος περὶ τῶν ἐλευθεριῶν του. Εἶναι φυσικὴ καὶ εὐεξήγητος ἡ ροπὴ τῶν βασιλέων νὰ συγκεντρώνουν εἰς χεῖρας των ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλυτέραν ἐξουσίαν. Μωροί, λέγει ὁ Θιέρσος, ὅσοι ἐκπλήσσονται διὰ τὴν ροπὴν αὐτὴν τῶν βασιλέων καὶ ἀσθενεῖς ὅσοι ὑποτάσσονται εἰς αὐτὴν. [...] Οὐτε αἱ σκέψεις τῶν Ἡγεμόνων, περὶ τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων, εἶναι ποτὲ ἀπηλλαγμένοι μῆς δυναστικῆς ὑστεροβουλίας. Ἄν οἱ βασιλεῖς ἐνδιαφέρονται περὶ τῶν ἐθνικῶν ὑποθέσεων, ἐνδιαφέρονται ὁμως πρωτίστως διὰ τὴν ἐδραίωσιν τοῦ μοναρχικοῦ δόγματος εἰς τὸν κόσμον». Ἐνας βουλευτῆς τὸν διακόπτει: «Ἄλλ' ὀμιλεῖτε ἐναντίον τοῦ καθεστώτος». Καὶ ὁ Καφαντάρης: «Ἐναντίον τοῦ καθεστώτος, ὅπως σεῖς τὸ ἀντιλαμβάνεσθε, θὰ ὀμιλῶ πάντοτε... Ἄν σήμερον εἶναι ἀπαραίτητος ἡ παρούσα μορφή τοῦ πολιτεύματος, ἂν δὲν ἐπέστη ἡ στιγμή ὅπως τὴν δημοκρατουμένην ἡμῶν χώραν ἀναδειξώμεν εἰς καθαρὰν δημοκρατίαν, θὰ ὑποστῶμεν βεβαίως τὸ πολίτευμα τοῦτο προσκαίρως ὡς ἀνάγκην δυσάρεστον. Ἄλλὰ δικαιούμεθα νὰ ὠθήσωμεν τὴν δημοσίαν γνώμην ὅπως μὴ ἐγκαρτερῆ ἐπ' ἀπειρον εἰς πολιτειακὸν καθεστῶς, τοῦ ὁποῖου τόσον πικρὰν καὶ πρόσφατον ἔχει πείραν... Ἄπὸ τοῦδε ὁμως ἔχομεν καθῆκον νὰ μὴ ἐπιτρέψωμεν ὅπως ριζωθῆ καὶ ἀναπτυχθῆ παρ' ἡμῖν ἡ μοναρχικὴ πρόληψις, νὰ παρασκευάσωμεν τὴν δημοσίαν γνώμην διὰ νὰ εἶναι ἔτοιμος νὰ προσαρμόσῃ τὸ πολίτευμα πρὸς τὰ ἀληθῆ συμφέροντα καὶ τὰ ἀληθῆ ιδεώδη τῆς Χώρας, κατὰ τρόπον ριζικῶς

ἀποκλείοντα τὴν ὀπισθοδρόμησιν πρὸς τὸν μοναρχισμὸν καὶ τὴν τυραννίαν. Ὄταν τοιαῦτα παραδείγματα ἔχωμεν ἀπὸ τὴν πρόσφατον ἱστορίαν, δικαιούμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι δεχόμεθα τὸν βασιλικὸν θεσμὸν ὡς προσωρινὸν καθεστῶς, καὶ νὰ ἐντείνωμεν τὰς δυνάμεις ἡμῶν καὶ τὰς προσπαθείας πρὸς τὴν πλήρη ἐπικράτησιν τοῦ κυριαρχοῦντος δημοκρατικοῦ πνεύματος».

Με τὴν ἀγόρευση αὐτὴ ὁ Καφαντάρης ἀναδεικνύεται σὲ πρῶτο κήρυκα τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας στὴν Ελλάδα, δεδομένου ὅτι τότε ἀκόμη καὶ ὁ Παπαναστασίου θεωροῦσε τὸ θεσμὸ ἀπαραίτητο.

Ὁ Βενιζέλος ἀναγκάστηκε νὰ δηλώσει ἀμέσως ὅτι ὅσα εἶπε ὁ Καφαντάρης «ἐπιφανέστατον μέλος τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων», δὲν αποτελοῦν επίσημη θέση τοῦ κόμματος⁹, καὶ ὁ θεσμὸς πρέπει ἀκόμα νὰ δοκιμασθεῖ¹⁰.

Παρά τὴν κεκηρυγμένη πίστη τοῦ στὴν ἀβασίλευτη δημοκρατία, ὁ Καφαντάρης δὲν συμμερίστηκε τὶς ἀπόψεις τοῦ Παπαναστασίου τὸ 1924 σχετικὰ μετὴν ἀνακήρυξή τῆς με ψήφισμα τῆς Ἐθνοσυνέλευσης, χωρὶς νὰ ἐρωτηθεῖ ὁ λαὸς με δημοψήφισμα. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ Δ' Συντακτικὴ Συνέλευση, ποὺ προήλθε ἀπὸ τὶς ἐκλογές τῆς 16ης Δεκεμβρίου 1923, περιελάμβανε μόνο 7 ἀντιβενιζελικούς βουλευτὲς σὲ σύνολο 398, μετὰ τὴν ἀρνήση συμμετοχῆς στὶς ἐκλογές τῆς φιλοβασιλικῆς Ἠνωμένης Ἀντιπολιτεύσεως¹¹. Ὁ Ε. Βενιζέλος, ὁ Καφαντάρης καὶ οἱ μετριοπαθεῖς

9. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, ὅ.π., σ. 204.

10. Ἐκτὸς τοῦ Γ. Καφαντάρη μόνον ὁ σοσιαλιστὴς βουλευτὴς Α. Κουριέλ μίλησε υπὲρ τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας, υποστήριξε μάλιστα ὅτι δὲν χρειάζεται καμία προετοιμασία, διότι ὁ ἐλληνικὸς λαὸς εἶναι ἤδη πεπεισμένος γιὰ τὴν ἀναγκαιότητά τῆς: βλ. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδρίασις 21η/12.8.1917, σ. 246, ὅπου καὶ ἐντονη ἀπάντηση τοῦ Ε. Βενιζέλου.

11. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς περιόδου βλ. Π. Ἀνδρικόπουλος, *Ἡ δημοκρατία τοῦ Μεσοπολέμου, 1922-1936*, «Φυτράκης», Ἀθήνα 1987, σ. 20 κ.ε.· Τ. Βουρνάς, *Ἱστορία τῆς σύγχρονης Ελλάδας*, «Τελίδη», Ἀθήνα 1977, σ. 312· Π. Πετρίδης, *Ἑλληνικὴ Πολιτικὴ καὶ Κοινωνικὴ Ἱστορία, 1821-1943*. «Παρατηρητὴς», Θεσσαλονίκη 1986, σ. 171 κ.ε.

βουλευτές θεωρούσαν ότι ο λαός έπρεπε να αφεθεί ελεύθερος και ανεπηρέαστος να αποφασίσει για τη μορφή του πολιτεύματος¹². Αντίθετα, ο Παπαναστασίου και οι βουλευτές της Δημοκρατικής Ενώσεως επέμεναν να κηρυχθεί η αβασίλευτη δημοκρατία με απόφαση της συνέλευσης, που θα κυρωνόταν αργότερα με δημοψήφισμα¹³. Οι λόγοι της αντιθέσεως Βενιζέλου-Καφαντάρη στην τακτική του Παπαναστασίου ήταν οι εξής: πρώτον, θεωρούσαν ότι οι αντικειμενικές συνθήκες από το 1917 και μετά δεν είχαν επιτρέψει διαφώτιση της κοινής γνώμης σχετικά με την αναγκαιότητα της αβασίλευτης δημοκρατίας, και συνεπώς το νέο πολιτεύμα δεν θα είχε επαρκή νομιμοποίηση. Δεύτερον, αντετίθεντο

12. Τις απόψεις του Ε. Βενιζέλου σχετικά με τη δυνατότητα εγκαθίδρυσεως της αβασίλευτης δημοκρατίας βλ. σε συνέντευξή του του 1923, αναδημοσιευμένη στην εφ. *Ελεύθερον Βήμα* της 1.9.1926: «[...] Άλλά πρέπει νά αναγνωρισθῆ ἔν καλῇ πίστει ὅτι ἡ μεγάλη κλεισηφία τοῦ λαοῦ, ἰδίως τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος, ἀποστέρει τὴν μεταβολὴν τοῦ πολιτεύματος [...] καὶ ἐπιμένει νά κάμῃ περαιτέρω δοκιμὴν τῆς βασιλευομένης δημοκρατίας», καὶ σε ἐπιστολὴ του στον Α. Παπαναστασίου της 12.11.1923: «[...] Τὸ καθήκον τῶν ἀληθῶν δημοκρατικῶν εἶναι [...] νά ὀργανώσουν καθ' ὄλην τὴν Ἑλλάδα ἔντονον προπαγάνδα σκοποῦσαν τὴν διαφώτισιν τοῦ λαοῦ ὅπως ἐξασφαλίσουν τὴν ψήφον του, ὅταν τὸ δημοψήφισμα διεξαχθῆ μετὰ τινὰς μῆνας, ὑπὸ ὄρους ἐξασφαλίζοντας τὴν εἰλικρίνειαν αὐτοῦ». Καὶ τα δύο κείμενα βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, «Ἡ πρόσδεση τῶν Κοινωνιολόγων στο βενιζελικό ἄρμα», στο Α. Παπαναστασίου. *Θεσμοί, Ἰδεολογία καὶ Πολιτικὴ στο Μεσοπόλεμο*, «Πολύτυπο», Αθήνα 1987, σ. 160, σημ. 15, καὶ σ. 162 σημ. 18. Ἐπίσης Β. Παπακοσμιάς, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ ζήτημα τῶν αβασίλευτων δημοκρατικῶν πολιτεύματος (1916-1921)*, καὶ C. Jordan - Sima, «Ὁ Βενιζέλος καὶ τὸ πρόβλημα τῆς εγκαθίδρυσεως αβασίλευτης δημοκρατίας στην Ἑλλάδα (1923-1924)», στο *Μελετήματα γίνω ἀπὸ τον Ἐλ. Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, «Φιλιππότης», Αθήνα 1983, σ. 485 κ.ε. καὶ 505 κ.ε.

13. Κατὰ τον Α. Σβάλο, *ὁ.π.*, σ. 72, «[...] μακρὰ καὶ θεελλῶδεις συνεδρίασι κατηναλώθησαν εἰς τὴν μελέτην τοῦ "πολιτειακοῦ ζητήματος", μολονότι αἱ σχετικαὶ συζητήσεις δὲν εἶχον σοβαρὸν πρακτικὸν λόγον. Διότι ὁ μὲν βασιλεύς, ἀπομακρυνθεὶς τῆς Ἑλλάδος ἀκουσίως, δὲν ἦτο εὐκόλον νά ἐπιστρέψῃ ὁμαλῶς καὶ μετὰ τὸ ἀπαραίτητον κύρος, περὶ ἐκλογῆς δὲ νέου καὶ νέας δυναστείας δὲν ἐγένετο λόγος οὔτε καὶ ὑπὸ τῶν ἐκτὸς τῆς Συνελεύσεως μοναρχικῶν».

στην καιροσκοπική σύμπραξη του Παπαναστασίου με τους στρατιωτικούς (Πάγκαλο, Κονδύλη, Χατζηκυριάκο), φοβούμενοι τις ιδιοτελείς επιδιώξεις τους¹⁴. Ειδικότερα ο Καφαντάρης, σε δηλώσεις του εκ μέρους του Κόμματος των Φιλελευθέρων τον Νοέμβριο του 1923, διεκήρυξε ότι «[...] δὲν θὰ ἐγκρίνη καὶ ἂν εὔρεθῆ κατάμονος, τυχάρπαστα κατασκευάσματα, μὴ ἐδραιούμενα ἀπολύτως ἐπὶ τῆς ἀγνῆς καὶ ἀνυπόπτου λαϊκῆς συνειδήσεως».

Τη σπασμωδική μεταβολή του πολιτεύματος θεωρούσε επικίνδυνη. Ιδιαίτερος φοβόταν ότι με τον Πάγκαλο η χώρα θα καταστεί «βορὰ ἐνστίκτων ἀγνοούντων οἰασδήποτε φύσεως χαλινόν», και καλούσε τους συνεργαζομένους μαζί του και ιδίως τον Παπαναστασίου «νὰ σκεφθοῦν καὶ τὴν ὑστάτην στιγμὴν». Προειδοποίησε ότι «ἡ ζητουμένη βιαία ἀνακήρυξις θὰ ἀναδείξῃ μοιραίως δημοκρατίαν ἄμοιρον ἠθικῆς δυνάμεως, προωρισμένην νὰ ἀποβῆ, ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς, βορὰ τόσον τῶν ἐχθρῶν τῆς ὅσον καὶ τῶν φίλων τῆς, καὶ μάλιστα πρὶν ἐπιπέσουν κατ' αὐτῆς οἱ ἐχθροὶ τῆς θὰ τὴν ἔχουν καταβροχθίσει οἱ φίλοι τῆς»¹⁵. Τη στάση του αυτή την υπαγόρευαν και οι πεποιθήσεις του σχετικά με τον κυρίαρχο ρόλο του λαού στο δημοκρατικό πολίτευμα. Η εκ των άνω επιβολή της αβασίλευτης δημοκρατίας τον έβρισκε αντίθετο, διότι θεωρούσε ότι «αἱ Ἐπαναστάσεις ἔρχονται διὰ νὰ θραύσουν τὰ δεσμά, τὰ ὅποια πνίγουν τὴν λαϊκὴν θέλησιν καὶ ὄχι διὰ νὰ τὴν ἀντικαταστήσουν, ὅταν αὐτὴ ἡμπορῆ νὰ ἐκδηλωθῆ ἑλευθέρως»¹⁶. Κατά το σύντομο διάστημα της πρωθυπουργίας του (6.2. - 8.3.1924) εγκρίθηκε ψήφισμα από την Εθνοσυνέλευση, με το οποίο, χωρίς να ανακηρύσσεται η δημο-

14. Για την ανοχή τμήματος του πολιτικού κόσμου στη δυναμική είσοδο των στρατιωτικών στην πολιτική σκηνή βλ. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, «Εξάντας», Αθήνα 1977. Ειδικότερα για τη «συνεργασία» Παπαναστασίου και στρατιωτικών βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, σ. 161.

15. Δηλώσεις στις εφημερίδες της 6ης Νοεμβρίου 1923, αναφερόμενες από τον Αγραφιώτη, *ό.π.*, σ. 90-91.

16. Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 100.

κρατία, καταδικαζόταν η μεν δυναστεία των Γλυξβούργων ως αναξία της πατρίδος, ο δε θεσμός της βασιλείας ως σύμβολο εθνικής διαιρέσεως, και προκηρυσσόταν δημοψήφισμα για το καθεστωτικό¹⁷. Ζητώντας την ψήφο εμπιστοσύνης της συνέλευσης, στις 26.2.1924, αντιπαρέβαλε τις πολιτικές του θέσεις με εκείνες του Παπαναστασίου και εξέφρασε ακόμη μια φορά τους φόβους του σχετικά με τη βεβιασμένη λύση του πολιτειακού: «[...] ἄς ἴδωμεν ὅτι ἐγκαθιδρύοντες τὸ οἰκοδόμημα τῆς Δημοκρατίας ἐπὶ σαθρῶν βάσεων ὑπάρχει φόβος μίαν ἡμέραν ἄργά ἢ γρήγορα, περισσότερο γρήγορα παρὰ ἄργά, μία πνοὴ ἐναντίου ἀνέμου νὰ τὸ καταρρίψῃ εἰς σωρὸν ἐρειπίων. [...] Οἱ πρόσκαιροι ἐνθουσιασμοὶ παρέρχονται καὶ ἡ Ἑλλάς ὀφείλει νὰ μείνῃ αἰώνιος. Δὲν θεμελιώνουν τὴν εὐτυχίαν τῶν λαῶν ἐξάψεις καὶ σπασμοί, ἀλλ' ὁ νοῦς καὶ ὁ ψυχρὸς λογισμὸς»¹⁸.

Οι μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις με τα αλληπάλληλα πραξικοπήματα και κατάληξη τη δικτατορία του Ι. Μεταξά επαλήθευσαν τους φόβους του Καφαντάρη σχετικά με τις δυνατότητες επιβιώσεως της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας.

Λειτουργία και προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος

Ο Καφαντάρης θεωρούσε ότι η προάσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος ήταν δυνατή μόνο με την πλήρη κατοχύρωση των ατομικών ελευθεριών και την ομαλή λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών. Για το λόγο αυτόν αντετίθετο σε κάθε προσπάθεια περιορισμού ατομικών δικαιωμάτων και περαιτέρω ενισχύσεως της εκτελεστικής εξουσίας, διαφοροποιούμενος ως προς τα θέματα αυτά από την πλειοψηφία των πολιτικών του αστικού χώρου. Έτσι, στη συζήτηση για το νόμο «Περὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν» (ν. 4229/1929, γνωστότερος ως «Ἰδιώνυμο») ἀρνήθηκε νὰ δεχθεῖ τὴν προβαλλόμενη αἰτιολογία περὶ τοῦ κομμουνι-

17. Π. Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 171.

18. Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 103.

στικού κινδύνου¹⁹ και διέγινωσε τους πραγματικούς στόχους του νόμου: «'Αλλοῦ λοιπὸν στρέφονται οἱ ὀμιλοῦντες διαρκῶς περὶ τῶν κινδύνων τοῦ κομμουνισμοῦ. Στρέφονται πράγματι ἐναντίον πάσης νεωτέρας ροπῆς, κατὰ πάσης ἀνακαινίσεως. Στρέφονται ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὅποιοι αἰσθάνονται ἀγάπην καὶ στοργὴν καὶ συμπάθειαν πρὸς τὰς μεγάλας τοῦ λαοῦ μάζας. Κάθε κίνησις, ἡ ὁποία τείνει νὰ προάγῃ τοὺς δυστυχοῦντας εἰς τὴν κοινωνίαν εὐρίσκει αὐτοὺς ἀντιμετώπους. Δὲν τοὺς εὐρεν ἀντιμετώπους ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμισις, τοὺς εὐρεν ἀντιμετώπους ἡ ἐργατικὴ μεταρρύθμισις. [...] Δίδετε τὰ ὄπλα εἰς τὰς μελλούσας Κυβερνήσεις νὰ πνίξουν κάθε ροπήν εἰς τὸν τόπον αὐτόν, ἡ ὁποία τείνει νὰ παράσχῃ ἀνακούφισιν εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ ἐργαζομένους»²⁰.

Ο Καφαντάρης αρνήθηκε επίσης να συμμερισθεί τους φόβους των πολιτικῶν που επικαλούνταν το ενδεχόμενο πραξικοπήματος, ἀπὸ δεξιὰ ἢ ἀπὸ αριστερά, για να δικαιολογήσουν μέτρα ενισχύσεως της εκτελεστικῆς εξουσίας στην αρχή της δεκαετίας τοῦ '30. Κατὰ την ἀποψή του οι κίνδυνοι πραξικοπήματος εἶναι ἀνύπαρκτοι, η πολιτικὴ ζωὴ ὁμως εμφανίζει παθολογικά συμπτώματα υπολειπομένης των θεσμῶν: «Πῶς θέλομεν νὰ ἀναπτυχθῇ ἐλεύθερος ὁμαδικὸς βίος, τὸ κύριον δηλαδὴ γνώρισμα τοῦ συγχρόνου δημοκρατικοῦ πολιτισμοῦ, ὅταν ἐξαναγκάζονται αἱ κοινοβουλευτικαὶ ἐπιτροπαὶ [...] νὰ μὴν ἔχουν γνώμας ἢ νὰ ἀπαρνῶνται τὰς γνώμας των, ἢ ὅταν ὑπουργοὶ οὐχὶ ἐπαρκεῖς στέργουν νὰ παρίστανται ὡς ἀπλοῖ ἀκροαταὶ ἐνώπιον τῶν νομοθετικῶν σωμάτων καὶ νὰ ἐξαφανίζονται, ἐν τῇ διοικήσει πρὸ τῆς πρωθυπουργικῆς πολυπραγμοσύνης, ἢ ὅταν ἀπλαῖ τῶν συμβουλίων ὑποδείξεις χαρακτηρίζονται ὡς ἐπαναστάσεις, συνεπαγόμε-

19. Βλ. τὴ δῆλωσή του κατὰ τὴν ψήφισις τοῦ νόμου: «Κανείς δὲν φοβεῖται τὸν κομμουνισμὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Εἰς τὴν Ἑλλάδα θὰ ἔλθῃ ὁ κομμουνισμὸς ἀφοῦ προηγουμένως κατακτήσῃ τὸν κόσμον. Ἡ Ἑλλάς θὰ εἶναι ἡ τελευταία ἡ ὁποία θὰ προσχωρήσῃ εἰς αὐτόν»: στο Π. Πετρίδης, *ὁ.π.*, σ. 338. Για τὴ μικρὴ δύναμη των κομμουνιστῶν στην περίοδο αὐτὴ βλ. Ἄγγελος Ἐλεφάντης, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης*, «Ὀλκός», Ἀθῆνα 1976.

20. Π. Πετρίδης, *ὁ.π.*, σ. 339.

μεναι τὴν ἀνατροπὴν τῆς διοικήσεως τῶν Ἰδρυμάτων, ἢ ὅταν ἡ ἔθνηκὴ ἀντιπροσωπεῖα μεταβάλλεται εἰς τύπον διακοσμητικόν; [...] Δὲν εἶναι εἰς θέσιν ὁ λαὸς νὰ ἐκφράσῃ ἐλευθέρως τὰς διαθέσεις του καὶ νὰ ρυθμίσῃ κυριαρχικῶς τὴν διαχείρισιν τῶν κοινῶν, ὅταν τὴν θέλῃσιν του παραλύῃ ὁ φόβος τῶν ἀνατροπῶν. Τί ὠφελεῖ νὰ μείνῃ κατὰ τὸ φαινόμενον τὸ σύστημα τῶν ἐλευθεριῶν ἄθικτον, νὰ ἄγεται δὲ τὸ ἔθνος διὰ τῆς ἐκφοβίσεως εἰς τὴν ἀνοχὴν ἢ τὴν δημιουργίαν ψευδῶν καὶ ἐκ τῆς πραγματικότητος ἀνελευθέρων καταστάσεων; [...] Τὸ φόβητρον τῶν ἀνωμαλιῶν εἶναι ὄπλον ὑποκτον καὶ οὐχὶ σπανίως ἐπικινδυνωδέστερον διὰ τὸν τόπον καὶ ἀπὸ αὐτὰς τὰς ἀνωμαλίας»²¹.

Τέλος, ὁ Καφαντάρης ἀντιτάχθηκε καὶ στὴν εἰσαγωγή στο ἐλληνικὸ Σύνταγμα διατάξεως ἀνάλογης πρὸς τὸ ἀρθρο 48 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος τῆς Βαϊμάρης²², πού υποτίθεται θὰ διευκόλυνε τὸν ἀρχηγὸ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας νὰ λαμβάνει ὅσα μέτρα θεωροῦσε σκόπιμα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση κρίσεων. Ἡ πρό-

21. Βλ. ἀρθρο τοῦ στο περ. *Πειθαρχία* τοῦ Λύχνου, τῆς 5.1.1930 με τίτλο: «Τὸ φόβητρον τῶν ἀνωμαλιῶν». Ενδιαφέρουσα ἐρμηνεῖα τοῦ πολιτικοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς βλ. σὲ ἀρθρο τοῦ μαρξιστῆ Σ. Μαξίμου στὴν *Πειθαρχία* τῆς 26.1.1930: «Ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου ὑπῆρξε μίᾳ ἀντίφασις. Ὁ λαὸς τὴν ψῆφισε ὡς ἀντίθεση καὶ αὐτὴ ἔγινε συνέχεια τῆς προηγουμένης κατευθύνσεως. Ἡ κομματικὴ σκοπιμότης ἤλθεν εἰς σύγκρουσιν μὲ τὴν βαυθεράν ἀνάγκην, ἡ δημαγωγία μὲ τὴν πραγματικότητα, τὸ παρελθὸν μὲ τὸ παρόν, ἡ ἀδαπάτη μὲ τὴν πραγματικὴν κατάστασιν. Ἀποτέλεσμα: νὰ ἐπανέλθουν ἐπὶ τάπητος ὅλα τὰ προηγουμένα προβλήματα, μαζί δὲ μὲ αὐτὰ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς δικτατορίας».

22. Κατὰ τὸ ἀρθρο 48 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος τῆς Βαϊμάρης: «Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐπικρατείας δύναται, ὅταν διαταράσσεται ἡ ἀπειλεῖται σοβαρὰ στο Γερμανικὸ Κράτος ἡ δημόσια τάξις καὶ ἀσφάλεια, νὰ λάβῃ ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέτρα γιὰ τὴν ἀποκατάστασίν τους, καὶ ἐν ἀνάγκῃ νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὶς ἐνόπλιες δυνάμεις καὶ νὰ ἀναστεῖλῃ προσωρινά ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει τὰ ατομικὰ δικαιώματα, τὰ ὁποῖα κατοχυρώνονται στα ἀρθρα 114, 115, 117, 118, 122, 124 καὶ 153». Γιὰ τὶς σχετικὲς ἀπόψεις τῆς γερμανικῆς θεωρίας καὶ νομολογίας βλ. Ἰσμ. Κριάρη, *Οἱ Συνταγματικοὶ Θεσμοὶ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση κρατικῶν κρίσεων στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀλλοδαπή*, διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1985, σ. 61 κ.ε.

ταση αυτή οφείλεται στη γενικότερη τάση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας στην Ευρώπη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου²³. Όπως όμως παρατηρούσε ο Σβώλος: «Ούτε η άναγκαία ελαστικότητα, ούτε η ταχύτης, ούτε η άνεσις έλλειψαν από την κυβερνητικήν δρᾶσιν, έξ αιτίας του Συντάγματος, ώστε να ήμπορη με δικαιοσύνην να λεχθῆ ότι έπταισε τουτο διότι δέν έφηρμόσθησαν μέτρα, τὰ όποια ήθελε να εφαρμόση τό κράτος». Επιπλέον, επεσήμανε ότι η εισαγωγή της σχετικής διατάξεως στο γερμανικό Σύνταγμα οφείλεται στους ιδιαίτερους κινδύνους που διέτρεχε η νεοσύστατη γερμανική δημοκρατία²⁴. Παρά την έλλειψη αναλογιών μεταξύ ελληνικής και γερμανικής πολιτικής ζωής, η ιδέα της εισαγωγής ανάλογης ρυθμίσεως είχε πολλούς οπαδούς, με προεξάρχοντα τον Ελευθέριο Βενιζέλο²⁵. Έτσι,

23. Κατά τον βασικό εκπρόσωπο της τάσης αυτής Β. Mirkine - Guet-zévitch, *Les nouvelles tendances du Droit Constitutionnel. Le renforcement de l'Exécutif et le Régime Parlementaire*, RDPSP, 1930, σ. 490 κ.ε., η εκτελεστική εξουσία θα έπρεπε, χάριν της αποτελεσματικότητας, να έχει περισσότερη αυτονομία έναντι του Κοινοβουλίου. Στο ίδιο πνεύμα και ο Μ. Dendias, *Le renforcement des pouvoirs du Chef de l'État dans la Démocratie Parlementaire*, Παρίσι 1932, σ. 115 κ.ε. Από τους πολιτικούς αρχηγούς ο Ε. Βενιζέλος εξέφρασε επιγραμματικά την ανάγκη ενισχύσεως της εκτελεστικής εξουσίας με στόχους τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης και τη διευκόλυνση του κρατικού παρεμβατισμού: βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974*, Αθήνα 1983, σ. 48 κ.ε.

24. Α. Σβώλος, *Η αναθεώρησης του Συντάγματος*, Εισαγωγή, Αθήνα 1933, σ. β΄,

25. Βλ. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, 4η Σύνοδος, Συνεδριάσις 21.5. 1932, σ. 1206: «Εάν δέ θελήσωμεν να ενισχύσωμεν την εκτελεστικήν εξουσίαν, διά να άντιμετωπίση αυτήν την άναρχίαν, την όποιαν δημιουργεί τοιοϋτος άχαλίνατος τύπος [...] άνοιγομεν την όδόν προς τας δικτατορίας, διότι οι λαοί δέν είναι δυνατόν να άνεχθούν να βλέπουν επί μακρόν διαταρασσομένην και κινδυνεύουσαν την πολιτικήν και κοινωνικήν των ήσυχίαν». Όπως όμως του παρατηρούσε ο Α. Παπαναστασίου, ο οποίος αρνήθηκε να συμμετάσχει στην Επιτροπή Μελέτης των Αναθεωρητέων Διατάξεων, *Επίσημα Πρακτικά*, Συνεδριάσις Π/8ης Ιουνίου 1932, σ. 1268: «[...] έπρόκειτο περί οικονομικής κρίσεως, έπρόκειτο

τον Μάιο του 1932, οι βουλευτές Μακκάς, Βαρβαγιάννης και Κωστόπουλος, με «δήλωσή» τους στη Βουλή σχετικά με το περί Τύπου νομοσχέδιο, κάνουν για πρώτη φορά νύξη για την εισαγωγή του θεσμού, και τον Αύγουστο του 1932 η Μικτή Επιτροπή εκ Βουλευτών και Γερουσιαστών συνέταξε έκθεση «Περί εισαγωγής εις τὸ Σύνταγμα ἡμῶν διατάξεων πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας»²⁶. Η σχετική συζήτηση συνεχίστηκε με σφοδρότητα και μετά την ήττα του Κόμματος των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1932, με έντονη αρθρογραφία πολιτικών και επιστημόνων²⁷. Ο Καφαντάρης συμμετείχε στη σχετική συζήτηση και τόνισε για μια ακόμη φορά ότι λύση στα προβλήματα δυσλειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος είναι δυνατή μόνον μέσω της καταπολεμήσεως των αδυναμιών του (όπως θεωρούσε τη βουλευτοκρατία και τη γραφειοκρατία) και της ενίσχυσεως της αποτελεσματικότητάς του: «Τὸ κοινοβουλευτικὸν σύστημα παρουσιάζει ἐλαττώματα ὄχι ὄργανικὰ καὶ ἀλληλένδετα πρὸς τὴν ὑπαρξίν του. Ἔχει τὸ σύστημα κατὰ τὴν γνώμην μου

περὶ ἀντιδράσεως τῶν ἐφημερίδων, ἐπρόκειτο περὶ ἐφορίας, τὸ Σύνταγμα ἔπαιε [...] τοῦ ὁποίου ὁ καθαρῶς δημοκρατικὸς χαρακτήρ παρεμβάλλει ἐμπόδια εἰς τὰς ἀθαιρέτους διαθέσεις του».

26. Βλ. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλῆς*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Σύνδοδος Δ', Συνεδρίασις ΟΕΤ', 21.5.1932, σ. 1190 κ.ε. και Εισηγητική Έκθεση του Γερουσιαστή Γ. Δουζίνα στο *Αρχεῖον Γερουσίας, 1931-1932*, τ. Γ', κεφ. ΙΗ', σ. 337 κ.ε.

27. Βλ. περ. *Εργασία*, του Α. Μακκά, τεύχος της 4.6.1932, Συμπόσιο ὑπὸ την διεύθυνση των Κ. Τσάτσου - Π. Κανελλόπουλου με θέμα «Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία» (άρθρα των Χ. Σγουρίτσα της 12.6.1932, Γερουσιαστή Χρ. Φακή της 19.6.1932, Γερουσιαστή Γ. Δουζίνα της 14.8.1932) και έρευνα του ίδιου περιοδικού του τεύχους της 15.10.1933 με θέμα «Ἐπιβάλλεται νὰ γίνῃ ἐνίσχυσις τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας περιοριζομένων τῶν δικαιωμάτων τοῦ Κοινοβουλίου;», με αρθρογραφία των Στ. Κωστόπουλου, Α. Μακκά, Ι. Σοφιανόπουλου στο ίδιο τεύχος, Ν. Αβραάμ, Π. Τιμιπιδάρου στο τεύχος της 22.10.1933, Τ. Ροδόπουλου στο τεύχος 29.10.1933. Ὑπέρ της ἐνίσχυσεως εἶχε γράψει στο τεύχος της 1.1.1933 ο Περ. Αργυρόπουλος. Ἀρνητικὰ εἶχαν ἐκφρασθεῖ ο Χρ. Φακῆς, ὁ.π., και ο Ι. Κούνδουρος στις 15.10.1933.

ατελείας και έλαττώματα μεθόδου και ανάγκης αναπροσαρμογής πρὸς τὰς σημερινὰς τοῦ κράτους λειτουργίας. Εἶναι δὲ δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῆ τοῦτο χωρὶς νὰ θιχθοῦν τὸ παράπαν αἱ βάσεις του. Ἡ ἀκεραιότης τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος εἰς τὰς οὐσιώδεις του ἐκδηλώσεις ὀφείλει νὰ περιφρουρηθῆ ἀπὸ ὅλους, ὡς ἡ μόνη πραγματικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐξασφάλις, ὡς τὸ μόνον τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν συμφερόντων του ἐχέγγυον»²⁸.

Ἡ οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας

Απόψεις του Γ. Καφαντάρη σχετικά με τις δυνατότητες ενώσεως των Βαλκανικῶν κρατῶν δεν ἔχουν καθόλου, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, μελετηθεῖ. Σημαιοφόρος της «Βαλκανικῆς Ἰδέας» θεωρήθηκε αποκλειστικὰ ὁ Αλέξανδρος Παπαναστασίου²⁹. Ὁ ἴδιος ὁ Καφαντάρης ἐπισημαίνει ὅτι, κατὰ τὸ Διεθνὲς Συνέδριο της Ειρήνης τοῦ 1929, που ἐγένεε στην Ελλάδα, «ὑπεβλήθη καὶ ἐγένεε ἀσπαστὴ ὑπόδειξις περὶ ὀργανώσεως ἐιδικῶν Βαλκανικῶν συνεδρίων. Ὑποθέτω ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἄλλου τινὸς ἢ περὶ ἐπαναλήψεως τῆς ἐν Βερολίνῳ ἐκτεθείσης τὸ πρῶτον ἀπόψεως»³⁰, ἀποψη που διετύπωσε στη διεθνή κοινοβουλευτικὴ συνδιάσκεψη

28. Ἄρθρο του με τίτλο «Ὁ Κοινοβουλευτισμὸς εἰς τὴν μεταπολεμικὴν Ἑλλάδα», στην *Εργασία* της 4.6.1933, σε ἀπάντησι ἀρθροῦ τοῦ Ζαβιτσιάνου, σχετικά με τὴν ἀνάγκη ἀντικαταστάσεως τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος ἀπὸ δικτατορικὸ γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν τὰ οξυμμένα προβλήματα τοῦ μεταπολεμικοῦ κράτους. Κατὰ τῆς ἐνισχύσεως εἶχαν ταχθεῖ ὁ Εὐστράτιος Κουλουμβάκης στὶς 8.1.1933 καὶ 5.11.1933, ὁ Αλέξανδρος Μυλωνάς, «Βελτίωσις, ὄχι κολλόβωσις τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ», στὶς 18.6.1933, ὁ Ε. Φωτάκης στὰ τεύχη της 27.8. 1933 καὶ 3.9.1933.

29. Βλ. σχετικά τὰ ἀρθρα τῶν Χ. Ροζάκη, «Ὁ πολιτικὸς λόγος τοῦ Αλ. Παπαναστασίου γιὰ τὴ διεθνή θέση της Ελλάδας» καὶ Κ. Σβολόπουλου, «Ὁ Αλ. Παπαναστασίου καὶ ἡ διαβαλκανικὴ συνεννόηση», στὸ *Α. Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ἰδεολογία καὶ Πολιτικὴ στὸ Μεσοπόλεμο*, σ. 377 κ.ε., 387 κ.ε.

30. Βλ. ἀρθρο τοῦ στην *Πειθαρχία* της 24.11.1929 με τίτλο «Ἡ Διαβαλκανικὴ Συνδιάσκεψις».

περί εμπορίου σχετικά με την ίδρυση διεθνών περιφερειακών κοινοβουλευτικών συνελεύσεων, και ειδικότερα την οργάνωση ετήσιας κοινοβουλευτικής διαβαλκανικής συνδιασκέψεως, που θα περιλάμβανε την Ελλάδα, τη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία, την Τουρκία, τη Βουλγαρία και την Αλβανία. Θεωρούσε ότι με τη σύγκληση ετήσιων συνελεύσεων, που «θά συνέρχονται έναλλάξ εις τὰς πρωτεύουσας τῶν ἀπαρτιζουσῶν τὴν συνδιάσκεψιν χωρῶν» θα καταστεί δυνατό να τεθούν οι βάσεις για μονιμότερα και σημαντικότερα αποτελέσματα: « [...] ὅταν ἡ συνεργασία ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ πεδίου ἀποδώσῃ καρπὸς, ὅταν ἐπέλθῃ ἕξομοίωσις τῶν τελωνειακῶν κανονισμῶν, τοῦ νομισματικοῦ συστήματος, τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου, ἡ ἔνωσις καὶ ὁ πολλαπλασιασμός τῶν σιδηροδρομικῶν συγκοινωνιῶν, ὅταν ταῦτα συντελεσθοῦν [...] τότε ἡ βαλκανικὴ ὁμοσπονδία, ὑφ' ἣν τοῦλάχιστον μορφήν φαίνεται νὰ ἔννοηται τελευταίως ὁ ὅρος, ὡς ἔννοια τοὔτέστιν οἰκονομικοῦ μᾶλλον καὶ ἠθικοῦ περιερχομένου καὶ ὄχι ὡς πολιτικὴ τῶν λαῶν συγχώνεσις, θὰ εἶναι καθ' ὅλα ἔτοιμος, ἄκοπος δὲ θέλει ἀποβῆ ἢ κατὰ τύπους ἀνακήρυξις τῆς». Τη σύγκληση μερικότερων κοινοβουλευτικῶν συνδιασκέψεων τη θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία ὁμοσπονδιακῆς ἐνώσεως τῶν ευρωπαϊκῶν κρατῶν: «Θὰ διαπλασθοῦν κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀκόπως αἱ μερικώτεροι ὁμοσπονδίαι, ἐξ ὧν θέλει προκύψει ἡ πανευρωπαϊκὴ ἔνωσις, τῆς ὁποίας τὸ κήρυγμα τόσην ἤδη εὔρεν ἀπήχησιν μεταξύ τῶν ἡπειρωτικῶν ἰδίως ἔθνῶν τῆς Εὐρώπης»³¹.

Σε δεύτερο ἄρθρο του με τίτλο «Ἡ ἔνωσις τῶν Βαλκανίων»³², ο Καφαντάρης εξειδικεύει τον τρόπο λειτουργίας τῶν κοινοβουλευτικῶν διασκέψεων, τονίζει ὅτι στόχος τους μακροπρόθεσμος εἶναι ἡ κατάρτιση του καταστατικοῦ χάρτη τῆς ὁμοσπονδίας και εντοπίζει τα προβλήματα που μπορούν να λυθοῦν με τον συλλογικὸ πολιτικὸ σχεδιασμό: συνδετικὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ

31. Στο ἴδιο.

32. Βλ. ἄρθρο στην *Πειθαρχία* τῆς 11.5.1930 με τίτλο «Ἡ ἔνωσις τῶν Βαλκανίων».

Βαλτικής-Αιγαίου, κοινή γεωργική πολιτική, με στόχο την εξάλειψη των κρίσεων των ανατολικών καπνών, αναγνώριση της αρχής της ελευθέρως εγκαταστάσεως και εργασίας στις Βαλκανικές χώρες των υπηκόων αυτών, τελωνειακή ένωση, προβλήματα εξοπλισμού και μειονοτήτων: «Ἡ ἐπιδιώξις τῆς λύσεώς των [...] ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Βαλκανικῆς ὁμοσπονδίας θὰ ἐπῆρχετο ἀβίαστος καὶ οἶονεὶ αὐτόματος, ὡς ἄμεσος λογικὴ συνέπεια τῆς ὁλονὲν ἐξελισσομένης Βαλκανικῆς συνειδήσεως».

Από τη σύντομη παρουσίαση των απόψεων και της πρακτικής του Γ. Καφαντάρη σε καίρια θέματα της πολιτικής και συνταγματικής ιστορίας διαφαίνεται ότι η πολιτική του σκέψη και η συνεπαγομένη πολιτική πρακτική διέπονται από την πίστη στις αρχές του κοινοβουλευτικού συστήματος και την εμπιστοσύνη στις δυνατότητες λειτουργίας του. Ο Καφαντάρης θεωρούσε το κοινοβουλευτικό σύστημα ικανό να αντιμετωπίσει όλες τις δυνατές μορφές πολιτειακών κρίσεων στο εσωτερικό μιας χώρας· επιπλέον το θεωρούσε ως προϋπόθεση για την επίτευξη του μακροπρόθεσμου στόχου της ευρωπαϊκής ενώσεως. Αν και η ιστορία απέδειξε την ορθότητα πολλών απόψεών του, οι σύγχρονοί του δεν ενστερνίσθησαν παρά σε πολύ μικρό ποσοστό τις θέσεις του. Η σχετική έρευνα όμως ξεπερνά τα όρια της παρούσης εισηγήσεως.